

УДК 373.3/5.016:82.161.2

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/44-2-28>**Марія КОНОВАЛОВА,***orcid.org/0000-0002-2451-0676*

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української філології

Маріупольського державного університету

(Маріуполь, Донецька область, Україна) *beregivska.konovalova@gmail.com***Діана ШАТАЛОВА,***orcid.org/0000-0002-0726-3167*

студентка II курсу магістратури факультету філології та масових комунікацій

Маріупольського державного університету

(Маріуполь, Донецька область, Україна) *dianacumak23@gmail.com*

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ОГЛЯДОВИХ ТЕМ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В СТАРШИХ КЛАСАХ

У статті розглядаються основні шляхи вивчення оглядових тем на уроках української літератури в старших класах, обґрунтовуються ефективні форми та прийоми навчальної діяльності учнів. Визначено історико-літературний принцип як основний у побудові курсу української літератури, у контексті якого вивчаються оглядові й монографічні теми. Наголошено на чіткому визначенні хронологічних меж літературних періодів, глобальних подій і літературних напрямів у формулюванні оглядових тем. Як приклад подано оглядову тему «Українська література «Розстріляного відродження» 1920–1930 рр. ХХ століття. Розвиток стильових напрямів і течій». Наголошено на значній кількості літературознавчого, культурологічного, мистецького матеріалу, що подається старшокласникам у контексті історичної епохи, на чіткому виразненні мистецького контексту та міжпредметних зв'язках. З'ясовано, що глибоке й усебічне розуміння епохи сприяє налаштуванню старшокласників на сприйняття конкретних художніх текстів доби. Запропоновано вивчення матеріалу оглядової теми за допомогою методу шкільної лекції з елементами бесіди, індивідуальними виступами учнів, самостійною роботою. Визначено часткові повідомлення учнів про авангардизм і його течії прийомом урізноманітнення лекції вчителя. Установлено, що прийом створення діалогічних ситуацій, під час якого висловлюються погляди, враження, зіставляється нова інформація з уже відомими знаннями, допоможе старшокласникам у розкритті теми й активізує їхню увагу. Запропоновано роботу з літературознавчими словниками як необхідну форму для опрацювання визначення літературного напрямку та його течій. З'ясовано, що форма самостійної роботи сприятиме навичкам систематизації рис стилю, відбору представників напрямку і їхніх творів з інших видів мистецтва.

Сформульовано роль оглядових тем у шкільному курсі літератури, які за допомогою визначених шляхів навчальної діяльності закладуть глибоку теоретичну основу у свідомості школярів і підготують їх до осмисленого сприйняття різностильових текстів українського письменства.

Ключові слова: оглядова тема, літературний період, стильовий напрям, мистецький контекст, міжпредметні зв'язки.

Mariia KONOVALOVA,*orcid.org/0000-0002-2451-0676*

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Ukrainian Philology

Mariupol State University

(Mariupol, Donetsk region, Ukraine) *beregivska.konovalova@gmail.com***Diana SHATALOVA,***orcid.org/0000-0002-0726-3167*

Master's Student at the Philology and Mass Communication Faculty

Mariupol State University

(Mariupol, Donetsk region, Ukraine) *dianacumak23@gmail.com*

PECULIARITIES OF STUDYING REVIEW TOPICS IN UKRAINIAN LITERATURE CLASSES IN HIGH SCHOOL

Main ways of studying review topics in Ukrainian literature classes in high school are reviewed in the article, the effective forms and methods of educational students activity are substantiated. The historical-literary principle is defined as the main principle in course of Ukrainian literature creation, in the context of which review and monographic topics

are studied. A clear definition of the chronological boundaries of literary periods, global events and literary course in review topics formulation are emphasised on. The review topic "Ukrainian literature of Executed Renaissance 1920s – 1930s years. Development of stylistic courses and currents" is given as an example. A significant amount of literary, cultural, artistic material that is provided to high school students in the context of the historical epoch, on a clear appeal to the artistic context and interdisciplinary connections are emphasised on. It is uncovered that a deep and comprehensive epoch understanding, contributes high school students adjustment to the specific artistic texts perception. The study of review topic material using the method of school lecture with elements of conversation, individual students reports and independent work is offered. The partial students inform about avant-garde and it's course is defined by teacher's lecture diversification method. It is established, that method of creating dialogic situations, during which by expressing own views, impressions, comparing new information with already known knowledge, will help high school students with topic opening and attention activation. A work with literary dictionaries is offered as a necessary processing form of literary direction definition and it's course. It is uncovered that independent work form will promote style features skills systematization, direction representatives selection and their works from other art fields. The role of review topics in the school literature course is formulated, which with the certain way help of educational activity will lay a deep theoretical foundation in students minds and will prepare students for meaningful perception of Ukrainian literature different styles.

Key words: review topic, literary period, stylistic course, artistic context, interdisciplinary connections.

Постановка проблеми. Література як мистецтво слова є вагомим чинником духовного розвитку будь-якого суспільства. У сучасних школах у курсі української літератури закладено потенційні можливості для формування світогляду й загальної культури молодого покоління. Її вивчення відбувається в контексті вітчизняної і світової літератури, культури, історії, філософії, у взаємозв'язках з іншими текстами й мистецькими явищами.

Вагоме значення в курсі літератури як системі довершених художніх текстів конкретних письменників мають оглядові теми. Вони відіграють роль вступу, суттєвого доповнення або узагальнення до великих блоків навчального матеріалу. Теми-огляди охоплюють різноманітний матеріал з української літератури, з інших суміжних дисциплін, характеризуються високим рівнем взаємодії та вважаються найскладнішими в шкільній програмі з літератури. Вони доповнюють знання учнів про письменників, які через брак часу не охоплені навчальною програмою. Також у процесі вивчення української літератури в 9–11 класах оглядові теми виконують роль суспільно-політичного й культурно-наукового тла, у контексті якого розвивається література, тому їх успішне вивчення є важливим у структурі шкільного курсу літератури.

Аналіз досліджень. Проблему вивчення оглядових тем досліджували відомі вчені-методисти: Є. Пасічник, Н. Волошина, С. Жила, Ю. Бондаренко, О. Слоньовська, Г. Токмань, Л. Нежива та ін. Їхні праці довели важливість оглядових тем як вагомих складників у структурі шкільного предмета української літератури. Але й сьогодні проблема вивчення оглядових тем спонукає до дискусії в колах науковців, методистів-практиків. Предметом обговорення стають такі важливі питання, як посиленість інформативності, теоретична складність матеріалу, обмежена кількість годин на його вивчення, методи та прийоми опрацювання тощо.

Мета статті – накреслення основних шляхів вивчення оглядових тем на уроках української літератури в старших класах та обґрунтування ефективних прийомів і форм навчальної діяльності учнів.

Виклад основного матеріалу. У шкільних програмах відводиться небагато тем на оглядове вивчення, адже саме художній текст є основним джерелом знань на уроках літератури й на ньому фокусується увага вчителя та учнів протягом усього процесу навчання. Курс української літератури в 9–11 класах побудовано на основі історико-літературного принципу. Теми-огляди, запропоновані в ньому, – це своєрідні характеристики окремих періодів літературного процесу від давньої до новітньої літератури. Відповідно до програм побудовані й шкільні підручники: почергове вивчення оглядових і монографічних тем у межах систематичного курсу літератури.

Дослідник Ю. Бондаренко зауважує, що в «центрі уваги учасників навчального процесу завжди опиняється літературний твір, що дає право визначити текстоцентризм одним із провідних дидактико-літературознавчих принципів, який у першу чергу визначає специфіку уроку словесності» (Бондаренко, 2017: 7). Учений вважає, що «більшість часу (80–90%) має відводитися на роботу саме з художнім матеріалом. Організація «зустрічі» учнів із літературними творами є пріоритетом поруч із засвоєнням інших видів інформації (історико-літературної, біографічної, теоретичної), на опрацювання яких доцільно виділяти 10–20% навчальних годин» (Бондаренко, 2017: 7–8). Водночас дослідник не знецінює знання історико-літературного, біографічного чи теоретичного характеру. Він наголошує на актуалізації «принципу контекстності, який посилює текстоцентризм у вивченні літератури, указуючи на важливість озброєння школярів необхідними призмами, «точками опори» (теоретичними, біографічними, історико-літературними)

для аналізу художніх джерел. Завжди існує певна кількість допоміжної інформації, яка може поглибити розуміння учнями літературних творів» (Бондаренко, 2017: 10).

Оглядові теми, представлені в підручниках з української літератури для 10–11 класів, у формулюванні зосереджують увагу старшокласників на конкретних хронологічних рамках і глобальних віхах у розвитку історії літератури й акцентують на літературні напрями. Наприклад, шкільний підручник з української літератури для 10 класу пропонує дві концептуальні теми: «Особливості української літератури XIX століття», у якій розглядається література другої половини XIX століття в контексті розвитку реалізму, і «Модерна українська проза», у якій характеризується межа літератури XIX – початку XX ст. й поява нового літературно-мистецького напрямку модернізму в літературі (Українська література, 2018). В 11 класі на оглядове вивчення авторами запропоновано чотири теми: «Українська література «Розстріляного відродження» 1920–1930 рр. Розвиток стильових напрямів і течій»; «Українська література 1940–1950 рр. В умовах репресій, ідеологічного терору і Другої світової війни»; «Українська література 1960–2000 рр. Відродження багатоголосся у стильовому розвитку» та «Сучасна українська література у стильовій множинності» (Українська література, 2019). У межах окреслених тем виділяються невеликі огляди-вступи до вивчення конкретних монографічних тем. Наприклад, у межах оглядової теми «Українська література «Розстріляного відродження» 1920–1930 рр. Розвиток стильових напрямів і течій» виділено такі огляди: «Літературно-мистецький авангард», у контексті якого запропоновано вивчення творчості М. Семенка, і «Модернізм», де увага фокусується на художній системі модернізму й розглядається модерна поезія, проза і драматургія 20–30-х рр. XX століття (Українська література, 2019).

Отже, кількість тем і час, що відводиться на їх вивчення, досить обмежені. Однак багата інформативна основа, теоретико-літературні положення, наукові факти, окреслені в оглядовій темі, вимагають особливого підходу до вивчення.

Монографічне вивчення художнього твору потребує широкого культурологічного й літературознавчого простору, тому в сучасних програмах і підручниках з літератури звертається особлива увага на мистецький контекст і міждисциплінарні зв'язки. Однак уроки-огляди не повинні бути «тлом», на якому потім будуть представлені найбільш вагомими мистецькі особистості. Факти, ідеї, події, подані в огляді, такі ж важливі. Вони наголошують на спільних проблемах,

ідеях, порушених у літературі того часу, виявляють закономірності її розвитку. Уроки-огляди завжди несуть інформацію про певну епоху, причини її кризи, нові тенденції. На цьому тлі змінюється світогляд письменників, їхня творчість набирає нових рис. Накреслюються нові засади відтворення дійсності, елементи нової естетики, нового стильового напрямку. Як правило, напрям починає розвиватися паралельно й в інших видах мистецтва: архітектурі, живописі, музиці. Тому необхідно наголошувати на взаємозв'язках літератури із цими мистецтвами, ілюструвати їх вплив на неї. Таким чином, синергетичний підхід, за яким літературу розглядають у контексті з іншими видами мистецтва й суміжними дисциплінами (Цикін, 2005), в оглядових темах є найбільш доречним. Посилена інформативність, яку розцінюють як один із чинників переважання учнів фактичним матеріалом, можна урізноманітнити індивідуальною та колективною роботою школярів. Продемонструвати зміни художнього мислення письменників конкретної епохи допоможуть цитати з літературно-критичних праць, епістолярію. Інформація про інших письменників того часу розширить коло знань учнів, зацентрує їхню увагу на постатях, які працювали паралельно, але не ввійшли до монографічного вивчення не через меншоважливість їхніх творів, а, скоріше, через брак часу.

Ю. Бондаренко вважає, що «рух дослідницької думки на уроках літератури в старшій школі повинен відбуватися за траєкторією: від визначення своєрідності літературних течій, напрямків, періодів до індивідуалізації художнього твору» (Бондаренко, 2017: 9). Подібні думки висловлює дослідниця О. Лілік, наголошуючи на необхідності «створення схеми вивчення літературного напрямку в шкільному курсі української літератури». Вона пропонує як більш доцільний «шлях від загального до конкретного, тобто від інформації про мистецький напрям до виявлення його ознак у конкретному художньому творі» (Лілік, 2016: 7). Дослідниця вважає, що «перш ніж аналізувати конкретний текст, потрібно озброїти учнів теоретичним інструментарієм для аналізу, пояснити старшокласникам, якими історичними, суспільними, загально-мистецькими, літературними факторами обумовлені стильові особливості конкретного художнього твору» (Лілік, 2016: 7).

У кожному огляді можна виділити декілька аспектів: суспільно-історичний, літературознавчий, мистецький. Кожен із них характеризується добром певної інформації, яку потрібно подавати у взаємозв'язку. Це історичні, політичні події та факти, філософські погляди та спрямування, художні тексти, мемуарні, інформаційні,

мистецькі шедеври тощо. Наприклад, в огляді «Українська література «Розстріляного відродження» 1920–1930 рр. Розвиток стильових напрямів і течій» можна окреслити такі структурні компоненти:

– стислий огляд історичних подій, що передували літературному відродженню 20-х рр. ХХ ст., інформація про більшовицькі репресії, які тривали до початку Другої світової війни;

– формування системи мистецьких, наукових, освітніх організацій в межах національного відродження, літературні угруповання, дискусії;

– літературні напрями, школи й течії. Авангардизм у літературі й мистецтві, його стильові напрями.

Зазначена оглядова тема характеризується величезною кількістю літературознавчого, культурологічного, мистецького матеріалу. Уся інформація подається старшокласникам у контексті історичної епохи та вимагає глибокого й усебічного її розуміння, а також має на меті налаштувати старшокласників на осягнення конкретних художніх текстів доби. Під час вивчення літературного процесу, характеристики напрямку та його течій учитель повинен розкрити зміст ідей, що відображали ціннісні переваги в зображенні дійсності письменників. Таким чином, старшокласники отримають відповідну систему знань, яку будуть відстежувати в багатьох літературних текстах, і зможуть використовувати її як своєрідну схему під час аналізу інших творів у межах літературного напрямку.

Найдоречнішим методом вивчення матеріалу оглядової теми може бути шкільна лекція з елементами бесіди, індивідуальними виступами учнів, самостійною роботою. Особливість шкільної лекції полягає в тому, що діяльність учителя відбувається в просторі діяльності учнів. Викладаючи матеріал, словесник має постійно залучати школярів до роботи, скеровувати їхні дії в правильному напрямі, впливати на хід думок, активізувати самостійну роботу й спрямовувати її на розширення та поглиблення знань. Наприклад, у зазначеній темі учням нескладно буде зрозуміти історичні події, які відбувалися у 20–30-х рр. ХХ ст. Застосування прийому активізації наявних у старшокласників знань з уроків історії допоможе їм у сприйнятті кількісно багатой інформації. Однак осмислення системи мистецьких, наукових, освітніх організацій у межах національного відродження викличе певні труднощі. Кількість літературних угруповань і літературні дискусії в їх колі також вимагатиме особливої концентрації уваги школярів. Та чи не найскладнішим для старшокласників стане ознайомлення

з авангардизмом і його стильовими напрямками в межах модернізму.

В огляді суспільно-історичних подій учителеві варто зосередитися на виникненні авангардистського руху, який активізувався на тлі кризового періоду, основних ознаках авангардизму в мистецтві й літературі. Підготовлені учні можуть виступити як співдоповідачі й подати часткові повідомлення про авангардизм і його течії, що допоможе розкрити загальну тему лекції. Такий прийом урізноманітнить слово вчителя й активізує увагу старшокласників. Визначення авангардизму та його течій доречно занотувати в зошитах. Важливо пояснити характерні ознаки літературного напрямку, установити спільні й відмінні риси його течій.

Для поглиблення знань учнів про відповідний літературний напрям цікавим прийомом стане перегляд творів живопису. Словесник зверне увагу школярів на картини П. Пікассо, О. Архипенка, уміщені в підручнику. Бесіда про прикметні ознаки літературного напрямку в живописі, де візуально досить акцентно проявляється основне естетичне завдання авангардистів – руйнувати традиційні мистецькі форми, допоможе учням усвідомити суть авангардизму в просторі українського літературного модернізму. Перегляд картин художників буде сприйматися не як допоміжна функція, а як вагома форма пізнання.

Окрім нової інформації загального характеру про кризову епоху в історії літератури, коли реалізм як напрям стає недовірливим, учні оволодівають певною системою знань з теорії літератури. Ці знання стануть необхідними для розширення діапазону образного сприйняття поезії М. Семенка. Саме через осягнення літературного напрямку та його течій учні зможуть оцінити художньо-експериментаторські тексти поета, побачити зв'язок поезій письменника зі світоглядно-філософськими засадами, які переважали в суспільній свідомості його доби та впливали на нього. Ці засади в кожному наступному етапі набували нових, історично зумовлених особливостей. Взаємодія таких аспектів – це той простір, у якому народжується художній текст і який допомагає сприйняти його як довершене мистецьке явище.

У ході уроку важливо акцентувати на яскравих фактах, які не залишать учнів байдужими. Такими збудниками учнівської зацікавленості протягом усієї лекції можуть бути цитати з історичних, художніх, документальних джерел, діалогічні ситуації, створені учителем. Апелюючи до школярів, словесник дає можливість учням висловити свої погляди, враження, зіставити нову інформацію з уже відомими їм знаннями.

На діалогічність у навчанні наголошують автори шкільних підручників, виділяючи в їх структурі цікаві рубрики: «Діалог із текстом», «Діалоги текстів», «Мистецькі діалоги» (Українська література, 2018; Українська література, 2019). Рубрика «Діалог із текстом» – це своєрідна комунікація між учнями й літературним матеріалом. Старшокласники отримують відповіді на важливі для них питання, що сприяє кращому засвоєнню навчального матеріалу, опануванню літературознавчих знань і вмінь на уроках. Рубрика «Діалоги текстів» чітко вказує на зв'язок тексту, що вивчається, з іншими текстами вітчизняної й зарубіжної літератури. Питання цієї рубрики спонукають до відтворення в пам'яті вже відомих знань. Учні повинні згадати подібні теми, образи, ситуації, проблеми та шляхи їх вирішення в інших творах. Цікавою рубрикою є «Мистецькі діалоги». Вони акцентують на зв'язку літератури з іншими видами мистецтва. Художній твір письменника – це літературне явище, яке вступає у взаємодію з епохою, у якій його створено, з іншими видами мистецтва, розширюючи їх коло, поглиблюючи розуміння мистецтва загалом. Саме в тісній взаємодії мистецтво здатне впливати на людину, її почуття.

Робота з літературознавчими словниками поглибить навички самостійної роботи старшо-

класників. Це завдання: опрацювати визначення літературного напрямку та його течій, розтлумачити їх назви, узагальнити риси стилю, дібрати представників напрямку із зарубіжної літератури, інших видів мистецтва, назвати їхні твори. Таким чином, вивчення оглядових тем закладе певну основу у свідомості школярів і підготує їх до осмисленого сприйняття наступних тем, як оглядових, так і монографічних.

Висновки. Отже, вивчення оглядових тем у систематичному курсі літератури в старших класах збагатить учнів знаннями про літературні епохи у зв'язках із суспільно-історичними та культурно-естетичними процесами, ознайомить із найвидатнішими письменниками конкретної доби й визначить їх місце в загальному процесі розвитку літератури. Запропонований підхід увиразнення мистецького контексту й міжпредметних зв'язків розширить методику вивчення оглядових тем, доповнить її ефективними формами і прийомами навчальної діяльності. Його застосування закладе глибоку теоретичну основу в свідомості школярів і підготує їх до осмисленого сприйняття різностильових текстів українського письменства, навчить пізнавати світ у просторі й часі, у динаміці, сприятиме творчому мисленню й умінню узагальнювати набуті знання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондаренко Ю. І. Загальна модель шкільного навчання української літератури: монографія. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 392 с.
2. Волошина Н. Й., Жила С. О. Огляд літературного періоду. *Наукові основи методики літератури*. Київ : Ленвіт, 2002. С. 106–113.
3. Лілік О. О. Підготовка майбутніх учителів української літератури до роботи з явищами літературного процесу: теоретичні та практичні аспекти. *ScienceRise: Pedagogical Education*. 2016. № 11 (7). С. 4–9.
4. Нежива Л. Л. Теоретичні і методичні засади вивчення літературних напрямів українського письменства у старших класах загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... докт. пед. наук. Київ, 2017. 43 с.
5. Пасічник Є. А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах. Київ : Ленвіт, 2000. 384 с.
6. Токмань Г. Л. Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція. Київ : Міленіум, 2002. 320 с.
7. Слоньовська О. В., Мафтин Н. В., Вівчарик Н. М. Українська література (профільний рівень) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2018. 304 с.
8. Слоньовська О. В., Мафтин Н. В., Вівчарик Н. М. Українська література (профільний рівень) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2019. 320 с.
9. Українська література. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 10–11 класи. Рівень стандарту, академічний рівень (зі змінами, затвердженими наказом МОН від 14.07.2016 № 826). Київ, 2016.
10. Цикін В. О. Синергетика і освіта. *Синергетичне світобачення: наукові і педагогічні аспекти* / ред. Н. В. Кочубей. Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. С. 162–177.

REFERENCES

1. Bondarenko Yu. I. Zahalna model shkilnoho navchannia ukrainiskoi literatury: monohrafiya [General model of Ukrainian literature school education: monograph]. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia, 2017. 392 p. [in Ukrainian].
2. Voloshyna N. Y., Zhyla S. O. Ohliad literaturnoho periodu [Literary period review]. *Naukovi osnovy metodyky literatury*. K.: Lenvit, 2002. pp. 106–113 [in Ukrainian].
3. Lilik O. O. Pidhotovka maibutnikh uchyteliv ukrainiskoi literatury do roboty z yavyschamy literaturnoho protsesu: teoretychni ta praktychni aspekty [Professional training of the future teachers of Ukrainian literature to the work with phenomena of literary process theoretical and practical aspects]. *ScienceRise: Pedagogical Education*. Nr. 11 (7). 2016. pp. 4–9 [in Ukrainian].

4. Nezhyva L. L. Teoretychni i metodychni zasady vyvchennia literaturnykh napriamiv ukrainskoho pysmenstva u starshykh klasakh zahalnoosvitnoi shkoly [Theoretical and methodological studying principles of Ukrainian literature literary directions in high school]: avtoref. dys. ... dokt. ped. nauk. Kyiv. 2017. 43 p. [in Ukrainian].
5. Pasichnyk Ye. A. Metodyka vykladannia ukrainskoi literatury v serednikh navchalnykh zakladakh [Ukrainian literature teaching methods in secondary schools]. K.: Lenvit, 2000. 384 p. [in Ukrainian].
6. Tokman H. L. Metodyka vykladannia ukrainskoi literatury v starshii shkoli: ekzystentsialno-dialohichna kontseptsiiia [Methods of teaching Ukrainian literature based on existential-dialogical principles in grammar school]. K.: Milenium, 2002. 320 p. [in Ukrainian].
7. Ukrainska literatura (profilnyi riven): pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Ukrainian literature (profile level): textbook for 10th grade institutions of general secondary school education] / O. V. Slonovska, N. V. Maftyn, N. M. Vivcharyk. Kyiv: Litera LTD, 2018. 304 p. [in Ukrainian].
8. Ukrainska literatura (profilnyi riven): pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Ukrainian literature (profile level): textbook for 11th grade institutions of general secondary school education] / O. V. Slonovska, N. V. Maftyn, N. M. Vivcharyk. Kyiv: Litera LTD, 2019. 320 p. [in Ukrainian].
9. Ukrainska literatura. Prohrama dlia zahalnoosvitnykh navchalnykh zakladiv. 10–11 klasy [Ukrainian literature. The program for secondary schools. Grades 10–11]. Riven standartu, akademichnyi riven (zi zminamy, zatverdzenymy nakazom MON vid 14.07.2016 Nr. 826). K., 2016 [in Ukrainian].
10. Tsykin V. O. Synerhetyka i osvita [Synergetics and education]. *Synerhetychne svitobachennia: naukovy i pedahohichni aspekty* / Red. N. V. Kochubei. Sumy: VTD «Universytetska knyha», 2005. pp. 162–177 [in Ukrainian].